

տարբերեն հանճարներն իրարմէ, յայսմ է իրաբանչիրի նկարագիրն ու յատկանիշը։ Մի և նոյն նիւթը տարբեր հանճարներէ երինուած՝ տարբեր և հաւասարապէս որան չելի բացատրութիւններ կրնայ գտնել։ Միշակ երկերը կը ճանչուին իրենց գծերուն հետեւակութեամբ և անոլի իրարու հետ կը շփոթին, մինչդեռ հանճարոյ գործերը իրենց վլայ հզօր անճնաւորութեան մը կիրքը կը կրեն։ Մեր ըսածներին կը հետեւ թէ առւեստին նպատակը ոչ այնչափ իրաց իսկն երեւան հանելու մէջ կը կայանայ՝ որչափ խորաթափանց ըմբանմամբ մը աննոն մէկ մեծ որպիսութիւնն արտայայտելու մէջ, այնպէս որ արգեամբ մէն մի գործի մէջ հանճարն իր նիւթէն աւելի ինքդինը կը ներկայացընէ։ Զայլը Հարողտ, Տօն Ժաւան, Մանքրէս՝ Պայըընն են իր զանազան հոգեկան տեսակներէ նկատուած։ — Եկլիսիիր ապրած է իր ամէն զիցացաններուն և զիցացնսէեաց մէջ որոց ամէն ալ իրենց կեանք անոր կը պարան։ Դիւագիտի բոլոր սուսկիլ տարակուանը Միլտոնի հոգին յուրած են՝ այնչափ աւելի ազգու շեշտար խելովլ իրմէ որչափ այն ապստամիր բիւրթէնը աւելի ճնշել ուզած է զանոնը իր մէջ՝ իր կրօնական համոզմանց ազլեցութեան տակ, Եթէ, քան մը իր ամէն յատկութեամբը ճշգրիտ պատկերու մէջ կայանար հանճարը ամէն մեծ մարզիկ նոյն նիւթի վլայ գործելով՝ համանման արգասեաց հանելուն ինչ ինչ որ չէ։ Ընդհականին տեսանը որ միջակ առուտտառորդ են որ իրարու կը նմանին վասն զի տարբական և ամենուն հասարակ ապատրութեանց սահմանէն զուրս չեն կլիմր։

Յ. Այս նկատմամբ է որ հանճարը գեր ի վեր է քան զնաչակ որուն սարապաս կը մնայ անվրիսութեան մասին։ Բայց այս սառադառութիւնը կարեսութիւնը մը չունի։ Հանճարն իւր սուր և լայն նայուածքով և ներկնատեսութեամբ ամէն հաւաբարանական պատճառաբարմանութեանց յալջիող բարձրագայն արամաքանութիւն մ'ունի զոր կրնանք մեր մաթեմաթիբական հաշուոց անհամաձյն զանիլ՝ բայց զոր անկարար ենք փոխանակելու հաւասարագօր բանով մը ինչ որ ըսենը

հանճարոյ՝ իրաց ապրնչութեան մասին ու նեղած խորամափ նայուածքին վրայ՝ կը մեկնէ թէ ինչպէս հանճարեղ մարզիկ կերպով մը տեսանուզ կամ զուշակ կամ մարզարէ ըստեր են՝ գործոյ մը ճշմարիս ըմբունումն յայտնապէս մակարերելով հետեւելիքն ալ։ Այսուու հասկնալու և բալոր առասպեշեալ ժամանակաց զուշակները։

Կ. Հանճարն ու ատղանողը իրարու հետ շփոթելու չէ հանճարոյ խսին և ստեղծել բնատար մեծ սղի մ'է։ Տաղանդին ալ չընաղ ձիրը մ'է, բայց սրամաւթեամբ և աշխատավաթեամբ զարգացած։ Ոչ հանճարն խսպան զերծ է աշխատավթեան պէտրէն, ոչ տաղանդին ահճնանչան նոր զիտերու։ բայց երկուքին ալ ևսկան հանդամանը այս վերջին կետերուն մէջ չեն։ Համերոս՝ Եպիքէն՝ Տանգէ՛ Շեկսպիր՝ Բօնմիլ՝ Հիւկօ՛ հանճարներ են։ Եպիգիպէն՝ Թասօ՛ Ռամին մեծ տաղանդներ են։

Տարայարելի

ԿԱՐԱՊԵՏ ԻՒԹԻՒՃԵԱՆ

Արեւածան հայ լրագրութեան ալիւոր և բարգամալտատակ Նահապետը՝ Կարապետ էֆ. Խվթիմեան։ բնիկ Պոլսեցի և և ծուած անցեալ զարսն առաջին կիսուն, — 1823 Հոկտեմբեր 24ին։

Իր հայրը՝ Արմեն Աղա՝ արտիստի արդարահար (իսթիմէն) մըն էր, սուկից Խարիչ ձեւան մականունը։

* * *

— Կարապետ էֆ. չորս տարեկան մանուկ մըն էր, երբ սկսաւ յաճախել Պալաթու Ագարա Մայրապետին առանին ծաղկոցը, երկու տարի հօն մնալին և հայերէն պարզ ընթերցանութիւն և քանի մըն ալ ազօթբնիր գոյ ընկելին վերջ, Ա. Հրեշտակապետ Եկեղեցիին Վարժոցը մտաւ, սրուն նոյն ժամա-

նակի վարիչն էր ամսուի Սարկաւազ մը, Տիրացու Պօղոս անսան¹:

Պոլսական այն զրութեան համաձայն, ուրան միջնու զարդ կարծես թէ Հաւատարիմ մնալու ովաստած ենք, Կարապետ էֆ. աստանգական զպրոցական կեանք մ'ունեցաւ: Իր հօր ընտանեօր հանգերձ Սամաթիա փոխարաւելուն հետեւանքով, երկու տարին աւելի չի կրցաւ աշակերտի Տիրացու Պօղոսին: — Սամաթիս մէջ Տիրացու Վրանեսին² աշակերտեցաւ: Հոն ալ սակայն չի կրցաւ երկար մնալ, որովհետեւ 1834ին Մեղամենիկը ամսոյ սկիբռները ահաւոր հրգեհ մը Սամաթիս հայաբնակ թաղերը 46 ժամանակ մէջ մոխրի հայտերու վերածելով, Կարապետ էֆ. հայրը, Ալման Ազա, սափակեցաւ նորին Պալամիթ փոխարքուիլ: Այս երիրորդ անգաման, Կարապետ էֆ. Պալամիթ մէջ զպիր Մինէնք Յովհաննէսին աշկերտեցաւ և սատա այս նշանաւոր շարականագետ Տիրացուն Հայ Եկեղեցոյ բալոր երգերն ու տաղերը:

— Մինչեւ 44 տարեկան հասակը Կարապետ էֆ., ինչզիս որ ինքն ալ արգին կը զրէ, Պալամիթ կ Քամոլը Քիլիսիի զպրոցները կը յաճախերէ, որսոց սասուցչական Մար-

մին մէջ զովեստիւ կը յիշատակէ Պերպէրեան Աւետիս վարժապետը: Երբ Պերպէրեան հրամարեցուեցաւ Գանլը Քիլիսիի զըպրոցն, իր ձեռնասուն աշակերտներն ալ հոս ու հոն ցիր ու ցան եղան, ասոնց թիւին կը նաև Կարապետ էֆ., սրունց հայրն իսկոյն զինքն Պահէն Գափու Բէրբարքի անուն յոյն զեղագործի մը աշկերտութեան տուաւ:

— Հազիւ թէ Կարապետ էֆ. ինը զինքն իրը ապագայ հայ զեղագործ՝ սակենաւեան արուեստին տուած էր, Սկիւտարի բարձանց վրայ հիմնաւեցաւ համբաւաւոր ձեմարանը:

Պատրիարքարանի կողմէ պաշտօն արուած էր Եթիւեւ անսուն վարժապետի մը, — Կարանոյ ապագայ Առաջնորդը, — երթալ Պոլոսյ զանազան թաղերու զպրոցներէն շրջանաւարաներ զանել և Սկիւտարի Ճեմարանը խրկել, Եթշալ վարդապետին և արիշ քահանայից³ յորդորանոր՝ Ալման Ազա ալ իւր կարապետ որդին նեմարան իրկեց 1839 Յունուար 10ին:

Խթիւենեան էֆ. Ճեմարան մտած ժամանակ Հայերէնի մէջ բաւական յառաջացած ըլլալով (ոչրիշ ուսմունենք չի կար Ճեմարանին մէջ բաց ի հայերէնի և բուարանու-

1. Խթիւենեան Կուր. էֆ. Մասիսի մէջ Հրատարակած է իր մանկութեան և երիտասարդութեան մէջ ամսաւած եմ մշտականերն, որոնցմէ համարած եմ շատ բան: (Տես Մասիս. — Տարի 1893): Իր խթրագրական կեանքին յեշատակները սակայն հրատակած չէ: ով գետէ ինչ պատճառներով. զգալի պակաս մըն է այս, զոր անշուշտ պիտի ջանայ լնուլ, քանի որ ժամանակակից անցքեան պատճառնեան համար այց յեշատակնեն անհրաժեշտ էր:

— Կարապետ էֆ., իր մանկութեան և երիտասարդութեան յեշատակներովը մեղի կը ծանոթացընէ վերջազած դարսան առջի կեսուն աշխատացընէ զպրոցական կամուր կը գրէ: « Իր օրով » անցած (քաղաքական հ) ազգային անցկելն « ու դեկտեմբեր օրն օրին ի գրի կ'աւնուր և կը պահէր. այսպէս ընդարձակ յիշատակարքը « մերած էր իր ուր ուրութեան վերացին « մէջ՝ ի պատմական կարեւոր լուղկելուց բեամբ »: Թէ ուր և որո՞ւ բոլ մեացած են այս շահէկան յեշատակազրերը, Կարապետ էֆ. անգամ կ'անգիտանայ (Տես Մասիս. Երես 165):

տիրացուական կրթութեան հայելի պատկերները կրնան նկատուիլ: Ասոնց ընթերցումը չարկաւոր և մանաւանդ կրթական խնդրով զաւդեան համբաւ:

2. Տիրացու Ազգանէս բաւական տարիքուած էրը երբ քահանայական ձեռնադրութիւնը բանեց և եղաւ Խասպիւղի Տիր Երանիւս համբաւաւոր տօնացոյց շինուղ քահանային:

3. Այս ապիւ Կարապետ էֆ. կը թուէ նոյն ամսնի նշանաւոր և ազգեցիկ քահանաներն, որով շարքին մէջ Պալամիթ Աւագերէց Տէլ Մելգոն Քահանային համար կը գրէ: « Իր օրով » անցած (քաղաքական հ) ազգային անցկելն « ու դեկտեմբեր օրն օրին ի գրի կ'աւնուր և կը պահէր. այսպէս ընդարձակ յիշատակարքը « մերած էր իր ուր ուրութեան վերացին « մէջ՝ ի պատմական կարեւոր լուղկելուց բեամբ »: Թէ ուր և որո՞ւ բոլ մեացած են այս շահէկան յեշատակազրերը, Կարապետ էֆ. անգամ կ'անգիտանայ (Տես Մասիս. Երես 165):

քենէ), քիչ ժամանակի մէջ առաջին եղաւ և զարագումս ախտղոն ստացաւ Զամուրծանան Տէրոյնց պատուելիէն. իրեն երկրորդն է՛ Սահեփան Ասլանեան (այժմ Տօրք. Սահեփան բաւարաշա) և երրորդն էր Բարոնակ Քրթիկեան (յետոյ Տոքը. Բարոնակ Պէջ Ֆերուշի Խան): Ճեմարանին զասատուելոն կ'ին Խաչատուր Պուէտ Միսաքեան և Խաչատուր Պարտիզանեան, առաջինը հայերէնի, երկրորդը թուաբանութեան:

Կարապետ էֆ. տարի մը միայն ճեմարան կրցած է միալ. Ազգին մէջ շուտով սկսած

ԿԱՐԱՊԵՏ ԻՒԹԻՒԺԵԱՆ:

Էն Ճեմարանին նկատմամի անհոգաստ լուսեր տարածուիլ: Հաստատութեան անկանոն վիճակին և ներքին գծառութիւններու պատճառաւ Միսաքեան և Պարտիզանեան հրաժարելով, իւթիւնեան էֆ. ալ մեկնեցաւ Ճեմարանէն, որ տարիէ մը վերջ էր զոցուէր ժամանակը և ցաւալի երկուակութեանց առիթ առաջ, որնք ճիշտ 4 տարի տեսած են (1840—1843). և որոնց զահ զացած են երեր. Պարտիարք. — Յակոբոս, Առեփանու և Աստուածատուր:

**

1840ին Կարապետ էֆ. զարոցական կեանքին հրամեշտ առաջին վերջ, աշխարհիկ կեանքի մէջ սկսաւ ինընակրթութեամբ զարգանալ և Ազգին նոյն ատենի սաստմական ներու զասակարգին մէջ յատուկ աեղ մը դրաւել:

1844ին կը սկսի իր սուուցչական առարկը. Պ. Խաչատուր Միսաքեանի առաջարկութեան վրայ, ամենին յառաջ՝ Խոսրասաննեան Պիտրոս Ամիրային որպաց Հայերէնի, Թուաբանութեան, Աշխարհագրութեան և Պատմութեան զասատու եղաւ: Տարիէ մը վերջ Պէջիրթաշի աղդային Գարոցին Ռւսամասպետն և Պատմութեան ու Աշխարհագրութեան Ուսուցիչն էր: Յաջորդ տարին անցաւ Սկիւտարքի Ելուի Մահալլէի վարժառնը, իրիւ Ուսուցիչ Հայերէնի և Գաղդայի կը սկսուի 1848 Կարապետ էֆ. անընդհատ զասախօսեց Ելուի Մահալլէի Գարոցին և Օտեանց առանին վարժարանին մէջ և իրը Դասախօս և Ուսուցիչ բաւական մեծ անոնին մը տիրացաւ Ազգին մէջ: Իր աշխերտաց մէջ զիսաւորապէս կը յիշուին Օտեան Գրիգոր, Եղբայրը՝ Նշան, Յարութիւն Միանեան, — Հիմնադիր «Մեղու» Շաբաթաթերթին, — և Թուման Տ. Գրիգորեան:

Ա. Գիւտանական Պարտիարքարանի:

Պարզ սուուցչական ասպարեզը սակայն չէր կրնար Կարապետ էֆ. իր ծագութ ներքեւ բարախուզ սաստմասենց տաք պրտին և հառուցիս յառաջիմական անզուսուզ ձգտումներուն յագուրդ տալ: Ասմի մը կը սպասէր, որ այդ սիրան ու այդ ձգտումը վեց յառաջ մէէ:

Այդ առիթն չկը կրնար ուշանալ. 1848ին վերջերը Պ. Խաչատուր Պարտիզանեան, Պալեան Կարապետ Ամիրային երրորդ որպին և քանի մ'ուշիմ պատանիներ, և Պ. Խաչատուր Միսաքեանն ալ Խորասանճեան Ամիրային երկու որդիներ Բարիդ կ'առաջնորդին:

Կարապետ էֆ. իր չորս տարուան ու սուուցչական ասպարեզին մէջ բաւական զբաց

Հաւաքած ըլլալով ինքն ալ անսնց հետ Բարիզ ու գերերեցաւ : Իր ու զեկիլիցներն կի՞ն խաչառուր Պարտիզանեանէն և Խաչառուր Միսաքեանէն զատ , Սարդիս Պալեան , Գրիգոր Մողեան , Ցովակիմ և Ամերիկ Նեվրուզ , Երամ Երամեան , Գլ. Օնակեան , Խաչիկ Կիշիիշեան , Ցովի . Թիշաւրեան , Թումինան և Միքայէլ Խորասանեան , Ցովի . Վանանեան և Օրինորդ Արգումանեան :

Կարապետ էֆ. իր բնկերաց հետ Բարիզ հասած պահան , արդէն հոն կը զանուելին Նահապետ Ուուշենեան , Յարուրիչև Պալեան , Գերորդ Թազըռիրեան , Ցովսկի Շիշմանեան , Ցակորիկ Արգումանեան , Միկուիչ Շամիկեան , Ճանիկ Արամեան (նախ գերձակ և յեաց նշանաւոր Տպարանապետ և Հեղինակ իր անսնը կրող հայ առանեռն) և Միքայէլ Մանեանեան ոռկերիչ : Լար. էֆ. Բարիզի մէջ անցուցած ուսանողական կենացին մանրամասնութիւններն ալ զրած է և սիրուն անկըմօնինք կը պատմէ . Բարիզի ուսանողներուն և Բարիզ հասաստած վենիսիկ նախակին Միքիմարեան խափառանեան վարդապետին բրայ :

Կարապետ էֆ. Բարիզ համեմեն չաշտ ամանսնեկ վերջ , մաս Բարիզի Ասեւարական բարձրացոյն վարժարաներ և իր ազատ աշակերտ հետեւցաւ Պալեանի , ինչպես նաև Միշէկի , Անե Մաս Ժիւարտանիկ և Միշէ Շվալիկին Սորոպնի և Գոյէմ ալ Ֆրամանի մէջ ըստ հմտավետիններուն :

Երկու տարին (1848—1850) իր անուան կարիքն և անվճառ աշխատավետեան շնորհիւ , առեւտրական ուսմանց շրջանն աւարտեց և վելապական սահանալով 1851 Մայիսի մէջ՝ Լոնանին ասածին ափեկերական Առուստահանդինեան ալ այցելել ետքն՝ Պալիս վերապարձաւ :

*
* *

— Խոթինեան էֆ. ին Պալիս վերապարձած միջոցին երկու հակառակ կուսակցութիւններ ծալած կն Ազգին մէջ , Շահնազարեան կարապետ վարդապետին սատանուուր :

Յիշեալ վարդապետն էջմիածնէն Պալիս

զալով Պալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւ այն Քարոզիչ կարգուած , իր հմտավեց և հետեւապէս զրաւուիչ քարոզներով մողովրդականութիւն շահած էր :

Ճենավայի Յիշուսեան Հարց Եկեղեցւ մէջ զանուած Պատկերի մ՛տպթիւ , որուն համար կ'ըսուել թէ Քրիստոսի առ Ազգար թագուար զրաւու Քաստառամին է , վիճաբանութիւն մը ծագած էր : Շահնազարեան անոր կասկածելի կը համարէր , ըսկես թէ այսովիս Քաստառամիներ Երուպայի մէջ արդի քանի մը տեղեր ալ կը զրանուին և ճշմարիտը սրն ըլլալը յայանի չէ :

Իր այս անհատական կարծիքն առիթ տուաւ Զամուրճեան Տէրպիչն Ցովչաննէս Պատուելիին և անոր քանի մը համամիտներուն , որպէս զի Շահնազարեանն ամբաստանն և զայթակութեան պատճառ ըլլան : Ասոնց հետ միանալով հրամարեալ Մատթէոս Պատրիարք և Պալեան Կարապետ Ամիրա , խնդրին այն աստիճան մեծցուցին , որ մարերը սկան յուզովի և լրագրութեան մէջ անզամ սկառ վիճամանութեան տեղի ալայ : Զամուրճեան մէկ կողմէ իր հրամարակած թերթին մէջ ընդունել Շահնազարեանի կրակ ու բաց յօպաւներ կը հրամարակէր , միւս կողմէ Շահնազարեանն ալ կնքզներն կը պաշտպաւնէր Իսկմիրի Արշալոյ լրագրին մէջ :

Ոյն վճին մամնակին էր որ Խոթինեան էֆ. Պալիս կը վերապանար , ու Շահնազարեանի կողմն աւելի արգար և աւելի պատմութեան համաձայն գանելով , կը միանար անոր հետ և կը սկսէր իր քրչովի օգնել անոր : Այսպէս Շահնազարեանի կողմը զօրանալով , Ազգին մեծամեծներն ու մողովուրզին լուսամիտ մասն ալ Կարապետ վարդապետին կը համարէրէն և արզինքը կ'ըլլար Զամուրճեանի հրամարակած շաբաթական թերթին անկումը : Եիշեալ թերթը Պատրիարքան մասնական սահբէն անկումը : Այսպէս կը պարզապետ կը գոցէր . արդ՝ բազարական մողովի , որ այն մամանակ վերապայն մողովի կը կաշուէր , Զամուրճեանի այս ինպրոյն մէջ ունեցած ընթացին ամգոհ , յանկարծ կը զարպեցնէր թերթին ապագրութեան ըրած նպաստը :

Հետեւապէս Պատուելին կը հարկազրէմ հրաժարիլ յիշեալ թերթին խմբագրութենէն :

Ազգին ու վարչութիւնը սահկայն չեմն կրնար
առանց լրազրի մնալ, գերազոյն ժաղովն իր
երկու անդամուց, — Խորասաննեան Պետրոս
Ամբրայի և Լոյնորի (ատենապետ) Կրձիկեան
Յակոբ էֆենտիի, — միջացաւ Կարազետ
էֆ. ին հետ բանակցութիւնն մտաւ:

Ի թիւնեան էֆ. իրեն եղած առաջարկն
ընդունելու համար երիբ պայման առաջար-
կեց. Ա. Լրագրին արտօնեատիրուրիւնն ի-
րեն յանձնեանք. Բ. Շանին ոչ վիճակ իրեն
միայն վերաբերի. Գ. Լրագրին սեռունդ փո-
խաչի և «Մասիս» անուանուի:

Այս երեք պայմաններն ալ ընդունելի ե-
զան և համեստան եղաւ 1852 Փետրուար,
Մասիսի հրատարակութիւն Կարապետ էֆ.
Խորիշեանի խմբագրութեակը և տեօրին-
քեամբ:

Այս թուականէն կը սկսի կարապետ էի .ին խմբագրական գործունէութիւնն ու զրական կեանքր :

•

1827წნ մինչեւ 1840 եղած ժամանակամիջոցը կարապետ էֆ. ին մանկութեան և պարոցական կեանքն է. 1840 ին մինչեւ 1852 իր ուսումնական կեանքը և 1852 ին մինչեւ 1884 իր խմբագրական կեանքը, զոր մանրամասնաբար և ճշգիւ նկարագրել առ այժմ կարեի չէ:

Այսակի միայն կրնանք ըսել թէ կարապեան իսկի իսկիւնեան էֆ. իր խմբագրական առարկելին մէջ արդիշնաւոր և պատռաւոր զիրը մ'անենցած է: Յառաջդիմասկը և ազատամիտ, բայց և մրանգամայն զգուշաւոր և համեստ, որով ամէն լըջամիտ Էջմիածնական, Գաթօվիք և Բաղդական ազգայնոց յարգն ու համակրութիւնը շահած էր և կայսերական կառավարութեանը զահած էր և կայսերական արժանացած: Ազգին իրաւունքները ու շահերը շերմագևս պաշտպանած է օրինաւորութեան սահմանին մէջ և համարձակ կարծիքներ յայտնած՝ այնպիսի ճարտարարութեամբ, որ բնաւ զիտուութիւն հրաւիրած չէ վրան. բանի բանի անզամներ պատա

Համ է, որ միեւնոյն լուրը. կամ ինպիսն ու թիշ լազգիներն ալ հրատարակեալ յանդիմանութիւն և մինչեւ խոկ զաղարման պատիք կրած են:

Երևան և երկու տարրուան հրատարակչութեան միջոցն, երբեք զագարռում կամ պազարարութիւն չէ կրած Մասիս. միայն 1883ին, լոթիւննեան էլք. աշքի ցաւէ տառապելով և չի կրնալով պէտք եղած հսկութիւնն ընել, երկու անդամ զագարման հնմարկուած է Մասիս:

— Նայն աչքի հետանգութեան պատճառ
ոսկ էր որ կար. Եփ. Խմբէնեան Հարկիա-
զրեցաւ ք էշկաց խորհրդով և մասնաւանդ Ներ-
սես Պատրիարքի միջնորդութեամբ և յարո-
րանքով՝ իւր Մատիսն Արքեւլքը լուսագիր նո-
րակազմ՝ ընկերութեան յանձնել 1884ին,
որոշեալ ամսականի մը փոխարքէն, արտօնա-
տիրութիւնն իւր Քրայ մնալով. 1894ին Ա-
րքեւլքի ընկերութիւնը լուծուելով Մատիս-
վերասին կար. Եփ. Խմբէնեանի յանձնու-
եցաւ գրամական փոխարքինութեամբ և հիմա
գործեալ իւր արամագրութեան ներքեւ է և կը
հրատարակուի իւր շաբաթաթերթ :

2

Խթիւմնեան էք. փ. ամենէն մեծ արգիւնքն
մեր արսի լիզունին մասուցած ծառայու-
նակ թէ՛ Աստիսի, թէ՛ 45 հատորին ա-
կի թարգմանութիւններու և բանի մալ հե-
տակւութիւններու միջացող:

Հսոս պարզապէտ առ ի գիտութիւն կը ծա-
մացընեմ իր զիսաւոր թարգմանութիւն-
ուն և երկիրուն մէկ ցուցակը, որոնց
անանիշ կ'ընեն Կար. Էֆ. անխանջ աշխա-
սիբրութիւնը և թարգմանական կարուղ-
ուն:

1.	Բանագը իմ (Ալլվիօ Տէլլիքօ)	.	1
2.	Վէրքիւլիքի գումարեցը (Կալտամիթի)	.	1
3.	Հաւասարաննառիթեան գաղանիքէնելլ	.	2
	(Մ. Կ. Տիկինիշվիլի)	.	2
4.	Թափած Հըմեայ (Լուժէն Խլւ)	.	4
5.	Կարմիր մարդուց երդումը (Բանագն տիւ Տէրբայլ)	.	2
6.	Բնանանեղուրդիկ (Լիքիմու Ալալօ)	.	2

7. Սարքելու հին (Ալգէն Տէլքը). 1
 8. Պ. Լըքքի ծերութիւնը (Յօրթիւնը
ամբ Պօակուէ). 1
 9. Փարիզի ամսուսնութիւնները (Ետման
Ալգէն). 1
 10. Երկաթի գեմակով մարդը և Հայոց Ա-
ւետիք պատրիարքը (Մ. Տօքէն). 1
 11. Պատմ. օրինազիւր Օսմ. պետութեան. 1
 12. Սկզբունք Քաղ. անհետութեան (Ժ.
Կոռնիէ). 1
 13. Արկածք Միւնիչառու շէն պարունին
(Վէպ գերմանական). 1
 14. Կեր բաթումաս (Ֆ. Տիր Պօակուէ). 1
 15. Տիրին Վէլֆուն որդի (Լէն ուլ
Թէնսու). 1
 16. Ցերկէ ի լուսն (Ժիւլ Վէնն). 1
 17. Մաթիս Սահանը (Ժիւլ Վէնն). 5
 18. Արանիթ նուապետին որդիքը (Ժ. Վ.) 5
 19. 20000 փարսխին ծավերուն տակ
(Ժիւլ Վէնն). 2
 20. Հէնդ շաբաթ պատարիկով (Ժիւլ Վէնն). 2
 21. Սկզբանատրեք Քաղ. անհետութեան
(Ա. Ս. Ի.). 1
 22. Աստինին անհետութեան (Ա. Ս. Ի.). 1
 23. Արուարձանին աղան (Եմիլ Ռիչուու). 5
 24. Հանրահառին նիմբը (Ֆ. ամբ Պօ-
կուէ). 1
 25. Բնտանիկան գաղանիքներ (Ժ. Մաթէ) 5 :

— Մասիսը հրատարակել սկսած ժամա-
նակ ամենանից առմորէն մը կար ժազո-
վարին բերանը հարիւրին վաճանան և ա-
ւելի այլալեզր բակուով խան: Խթիւնեան
Էֆ. այդ անճանին իբրան մաքրեց, կոկեց,
վայելացուց, ձոխացուց, բաղարական, ալին-
տեսական, արտեսատիան և յարաբերական:

Հազարաւոր բաներ քաղելով մեր նախնեաց
լիգուն, և շատ մըն ալ բարդ և ածանցեալ
բաներ կազմելով, ինչպէս նաև Գաղղիերէն
և Անգղիերէն լիզոներու վայելու ձեմքն ու
ոճերն հայացըներով, որով մեր արդի լեզուին
հեղինակը կամ հայրն եղած է, ինչպէս կ'ա-
նուանէ արժանայիշատակ Ներսէս Պատրիարքը
և ինչպէս կը վկայէր նաև շատերու հետ
Վենետիկի Միլիթարեանց Միարանութեան
բազմարին անզամ չ. Եկուարդ Արքե-
պիկուսս Հիւրիկղեան:

Իմիւնեան էֆ. որ քաջ զրաբառագէտ 1
մին է, միշա կէս նոպատակի սննեցած է աշ-
խարհաբարը զրաբառի մերձեցընել, առանց
սակացն զործը ծայրայեղութեան տանելու :
Թէիս ուսնոր կը պնտեն թէ Արեւելքի և յե-
տոյ Մասիսի ու Հայրենիքի մէջ ձևարիտ
հակազգեցրեան (γέαστιον) պէտք եղաւ,
վերստին սիրացեսէ տաղոյ հաւար բուն
այսարմարաը, բայց և այնպէս պէտք չէ
մնանալ թէ Պոլսյ լրագրութեան և գրակա-
նուրեան աշխարհաբառ լեզուն Իշրիւնեան
էֆ ի երեւներ եւ պարզ ակնարկ մը Մա-
սիսի առաջին տարբներուն ի 1880 կամ
1884 թ. թիւերան վրայ, մեր ըստով լիսուի
կը հաստատէ²:

Իմիւնեան էֆ. մասնակցած է նաև
1857 ին մինչեւ 1860 աղբային Սահմանա-
գրութեան (որուն հեղինակներէն մին է) հա-
մար կազմաւծ մոզիւներսն: ազգային պաշ-
տոնին ալ վարած է. ինչպէս երեսինա-
նութեան, կամողիկոսական և այլ կարեւոր
յանձնածովավերու անզամակցած է բարձր-
աստիճան եկեղեցականաց և աշխարհակա-

արտասահած է պատուաւոր հայ վաճառական
և ծանօթ բանակը Գարեգին էֆ. Փափազեան:

« Երբ հայ զրականութեան վրայ կը խռովնք,
» կը անմանք չը իւսէ այլ իմն երեւելի գէմք. նշա-
» նաւոր գրագէտ մըլ այն է կար, էֆ. Խթիւ-
» նեան, որ ոչ նոււաղ ծառայութիւն մասու-
» ցած է հայ զրականութեան, և զիսակցաբար
» խօսելով իւսէնք թէ Վասըրի մեր աղմակիցք
» անոր կը պարտին մեծ մասամբ իրենց աշ-
» նարանի եւ լուսնին լաւ մշակութիւնը »:

1. Հայր Արսէն վարդապետ Բագրատունի իւ-
թիւնեան՝ էֆ յին զրաբառին մէջ ունեցած
հմասութիւնը գնահատած էր և անոր զրաբառ
թարգմանութիւններուն ոճն ու լեզուն զուգած
է հրապարակու:

2. Այս առթիւ արժան կը համարին մէջ Ե-
Արեւելք զրաբառին 1899 Հոկտ. 25ի թուոյն մէջ
Արեւելք զրաբառին 1899 Հոկտ. 25ի թուոյն մէջ
Հրամանակաւած հետեւեալ անհամասական
հատակածք, զար ուրիշ նշանաւոր զրագէտ իւրմ-
եանգրի մը, Մ. Մամարեանի յարեւեան հանգի-
սին առթիւ Զարիփսիմեանց զրագարանին մէջ

նաց հետ. Թաղական խորհրդականաւթիւն, վարժարաններու հսկաբարձութիւն, քանի քանի անգամ ուսումնական խորհրդոյ անշպամակութիւն և Ասմենապատմթիւն և առաջ տարի ալ կրթական անշունութիւն ըրած է:

Ասմեն ահա ահա Կարապետ Խթիւնեան Էֆ. ին մատուցած ծառայութիւնները հայ ազգին և հայ զրականութեան:

Իրանայ իրաւամբ ըսուլի թէ վերջացած զարուն կենականի պատմութիւնն է կարծես Կարապետ Էֆիստին, որուն հետ անսակողը շահեկան գլուխեր և անցըր կ'իմանայ իրու, և հետաքրքաշարք անէքթօղներ կը լուէ, որոնց զբեթէ մթերանոցն է:

*
* *

Վերջին տեսակցութիւններս մեկան մէջ՝ 1861 և 1862 կ Ներսէն Գորչակի և լուսաւորեալ խաւարեալի վճերուն վրայ տեղեկութիւն հարցընելով, հետեւեալ կարեւոր տեղեկութիւնները առաւ, զորս աւերորդ չեմ համարիր պատմել հոս:

— 1860ին վերջերը Երուսաղեակի Յովհաննես Պատրիարքը վախճանելով, չաջորդին ընարութեանը վրայ կարծեաց անհամաձայնութիւն կը ծագի ազգային ընդհանուր ժողովին մէջ: Անդամոց լուսամիա և յառաջիմասէր մասը՝ որ մեծամասնութիւնն էր կազմէր, Երուսաղեակի Միաբանութեան մէջ Պատրիարքութեան յարմար կամ արժանի Եպիսկոպոս մը չի զանելով, կ'առաջարկէր դուրսէն, այսինքն Երուսաղեակի Միաբան չետող Եպիսկոպոսուն մը լուսաւուած կ'իմանայ իրու, իսկ հայութիւն է առաջարկան առաջարկան մը լուսաւուած կ'իմանայ իրու:

Պոլոսոյ սաղիմական փախանորդը, Սահակ Պարփակետ, տպէտ բայց խորամանկ մարդ, այս առաջարկին վրդովիկով, Մայր Եկեղեցւոյ Քահանաներուն և Թաղական խորհրդով:

1. Երուսաւուգէմի վանքին ահապին պարտքը այս ինքնիքէն ծառած է: Ասհակ Պարփակետ գրամի զօրութեամբ միայն կրցաւ կազմել վերը յեշուած Հակառակ կուսակցութիւնը:

2. Ընդհանուր ժողովին առաջին Ասմենապետն էր Տուրք. Մէր-վիչէն էֆէնատի, երկրորդն էր Աս-

Անգամներուն, ինչպէս նաև Գումկափոյի և Ելնի Գափիոյի թագերուն մէջ բնակող Երեսափուաններուն կը զիմէ, և զաննիք որ և է կերպին շահելով, զորսէն Եպիսկոպոս մը Պատրիարքը բնարկուու առաջարկին զէր կը հանէ: Վիճաբանութիւնը կը մեծնայ, կիրքերը կը զրուուին, ժողովին մեծամասնութիւնը սահայն իր համազան վրայ հաստատուն կենալով զորսէն Եպիսկոպոս մը ընտրելու որոշում կու ապա և բաէկարկութեամբ ալ կը կատարէ ընտրութիւնը, բայց նոյն օրը մամանակին անցած ըլլալով, բաէկամարն որիք օրուան կը թուզափ և բաէկասուփ իրաւուելով Պատրիարքին կը յանձնաւ:

Ասոր վրայ, հակառակ կուսակցութիւնն և Ասհակ Պարփակետ արիշ միջաներու կը զիմեն: Գումկափոյին և Ելնի գափափոյի ջրհանկիրներն որին մէլ կը լուսակըն, ինչպէս նաև Մաքսասան բենակիրները Պատրիարքուն քաղաքասահն Քրիստոսաւորի միջոցաւ, որ մեծ ազգեցալութիւն ունէր անոնց վրայ ^{1:}

Երբ ընդհանուր ժողովը զումսրելով ^{2:}, բաէկարկութեամ արգինքն իմանալու համար բաւկառի բանալ կու ապա, ժողովին սրածին շարքը զումարուած ջրհանկիրներն ու բենակիրները ազգակի կը բանան սպառնալից լուսանըներով: Ժողովին փորբանաւութիւնն ալ ներսէն ձայն բարձրացրներով, մեծամասնութեան անդամները կը մեկնին, բաւկառի շի բացուիր և այսին ներսէն զորսէնի խնդիրը մեծնալով և Ասհանանարութիւնն ալ, որ կայսերական կատարամութենին վաւերացած չէր, ինչպայ առաջ ինտալով վեճ լուսաւորեալ խաւարեալի փոխուցաւ: Ասհանանարութեան կովմն եղանակները լուսաւորեալներն էին, իսկ հակառակները խաւարեալներն էին ^{3:} Ասրզիս Պատրիարքը, որ նախ զորսէնի ջերմ կուսակից էր այն յու-

լանեան Տուրք. Ատեփան փաշա, իսկ առաջին Ասմանագումին էր Ալտաթոն Գրիգոր էֆ. և երկրութը իւ իւթիւններն Կարպակետ էֆ.:

3. Այս երկու կուսակցութիւնները շարունակեցին քանի մը տարի իրենց վէճը կամ հանակութիւնը: Երկու կուզմն ալ Երենց լուսաւորեալները:

սով թէ զինքն պիտի ընարելին Երաստազէմի
Պատրիարք, եարէն իմանալով որ մեծամաս-
նութեան ընարելին ուղիղն էր, այսինքն իր
Հրամաբեալ Նախորդը (Գևորգ Պատրիարք),
Հականակ կասակցաթեան կոմիտը զարձաւ,
և իր այս ընթացքին արքինքն եղաւ իր
անհոգութ, Նիկոլովից Առաջնորդ Մագարեան
Ստեփան Եղիշևասին Պատրիարքան Տիւ-
զապահ անհանձնվե և անոր հետ առամա-
նակեայ վարչութին մը հաստատելը, որ
տեսեց մինչև 1863ի վերջինը, այն է մին-
չեւ Թարմարեան Պօլս Արքեպիսկոպոսին
Պատրիարք բնարութիր:

•

Ոչ նուազ հետարքքական կի նաև Գաս-
տառակի խնդրին մասրամասն և հետեւալ
պարագաները, գործնի խթիւննան Եփ Ան-
յած եմ:

— Գաստառակի վկնին տաք մամանակը
Պալեան կարապեա Ամբուն իր անդասնիկ
Անասն որդին ձեռօվա կը խրիէր, «որ այն
անգի Գաստառակին ճիշդ նսանը հանել և
Պալիս բերել տաք»:

Անառն աղան Ճենսվա երթալոյ Յիսուս
սեանց Հարց կը ներկայանայ Տերպէցի
յահնձնարարապրեսով և անանց բոլոր Քառ-
տառակին ճիշջ նմանը հանել կու այս ա-
նանց Ճենօր, որսնը այդ նոր քաշուածը եւ
րեք օր հինգին վրայ գնելի և աղօթքներ կար-
գագի եան կը յանձնին Անսուս ապային, ան
ալ Պալս կը բերէ Լիոպալս Ալիքան մեծ
Ճենսանութեամբ և եկեղեցական երգերավ
զայն Փէշեթաչի Եփողեցիին Մ'կառաւթեան
Քահանանին մէջ յատուկ Սեպանի մը վրայ
զետեղել կու այս Յիշեղ Պահանը Ա-
մերային ստորագանիերուն և շաղարութիւնու-
համար յատուկ ստորագանի մը կ'ըլլայ, և
շարային անգամ մը կատարուած խաչահան-
գիստին մէջ գիտաւոր մասը կը կազմէ:

զիբներն ունեին, լուսաւորեալներն ու պահնէին
էին Մասն, Մեղոյ, Միշեալի, որ ետքէն
«Մանգամէի էֆքելը» եղաւ, իսկ լսաւորեալ-
նեռն ունեան էին Տերյանցը Եթերակի, Փա-

Այսպէս կը շարունակէ մինչեւ 1486 Յ. այսինքն մինչեւ Կարապետ Ամերայի վախճանած տարին:

Խւթիճեան Եփ . Նոյն թռուականին Պէշիք-
թաշի Թագավան խորհուրդին՝ անվամ՝ ըլ-
լարվկ , Հանաւեալ ասարին Պէշիքթաշի Եփկ .
ցեցիին Նուրիառած պատակերի . մը և երկու
խաչաձոր օճան Հրաման ինզրիկու Կ'երմայ
Թաքթաքեան Պօլոս Պատրիարքին , ան աղ-
Վարդապետան Ներւու Եփիսկոպոսը գրիե-
լու պրաշում կու առաջ :

Նոյն առթիւ Խմբիւնիան Էֆ. կը հարցը-
նէ Պատրիարքին թէ խաչահանդիսափ հետ-
պատկերահանդիսա ալ կրնայ կատարուիլ:

— Ի՞նչ ըստ կ'ուզես, իր հարցընէ Պատշ
րիարբը:

— Ըսել կազմեմ թէ Պէտքիթաշի Եկեղեց-
յին պատկեր մը կայ, որ Ճեսովարի Գառա-
տառակեն բնօրինակաւած է, և օծուած ար-
չէ, անոյն հաւաչաննպատճ ու առակերպ-
աննպատճ կ'ըլլայ ամեն շարերագիթ օրերը՝
Պատիհորո՞ն այսարի եմ կը դաշ.

— Ասանկ բան չի կրնար ըլլալ. մեր
Ար. Եկեղեցին ատանկ բան չընդունիր:
— Ես սակայն կ'ըլլայ կոր. արեմ հրա-
ման ըրէք. Ներսէս Եպիսկոպոսին որ այն
առանձին առ օծէ:

Պատրիարքն անմիջապէս նամակ մը կ'ուզ-
ղէ Ներսէս Եպիսկոպոսին և պէտք եղած
Հրամանները կու այց :

Ներսոն Եղիսկապս շաբաթ իրիկուն Պէտք իրթաւ կ կ'ըրթայ և կ իմթիճեան եփ ի առնդր կը ճիւրճնկալսի և կ ճանեալ առառն կաշուսի եեկցիին կ'ըրթայ պատարազելու և օճումները կատարելու համար:

Իւթիմձեան լիք. կը խնդրէ այս ասթիմական կապահանգամատութիւն, որ Գաստառակին օշական որչուսումը մարզու շմամցընէ, այլ միայն միւսներն օծած ժամանակ հրաման ընէ լուսաբարապետին սր այն Գաստառակ կոչուած պատմիերն ալ ներկայացընէն իւթեան:

Քաղեան Ստեփանի Ժամանակ Հանդէսը և ԳՏէսէիր մէն եւանի Արեւելեան դարբ կոչուած անութեանը:

Ներսէս Եպիսկոպոս այս կերպով կ'օծէ յիշեալ Գաստառակը, որ մինչեւ ցայսօր Պէտքբթաշի Եկեղեցիի մէջ կեցած և ի տես զըռուած է:

Կարագեա Ամիրային որդին՝ Անտոն ազան՝ շաբաթ իրիսան իմանալով Ներսէս Եպիսկոպոսին Պէտքթաշ գալն ու կերակի առաջ պատարագիւու զիտաւորութիւնը, առաւուան կանուի Միւտար կ'երթայ, որպէս զի չի անսէն Ներսէս Եպիսկոպոսին պատարագերը: Եթի իրիսաւան Պէտքթաշ վերապանալով կ'իմանայ Գաստառակին օծուիլը, սաստիկ կը յուրափ, կը բորբոքի մանաւանդ Ներսէս Եպիսկոպոսին ձեռօր օծուելուն վրայ, որուն մատուցած պատարագն անզամ անենել չը ուզէր:

Այս հակակրութեան պատճառն ալ ըստ իւթիւնան Էֆ. ի բաւկամ հանաբըրբական կը:

Հաւատորեալ — խասարեալի վիճին ժամանակ, լուսաւորեանի երեսն կողմ եւ կեղցականաց զլսաւորները, մասնաւորապէս հրամաքեալ Քերոյ Պատրիարք, Վարժապետական Ներսէս Եպիսկոպոս, Հիւնքեարպէլ Ենանեան Տէր Յովհաննէս և ուրիշներ «դուռմանքակ հերետիկոսարանի անդամ» տիտղոսով մկրտուած էին Զամուգնեան Տէր բոյենց Պատաւիլի կողմէ իւր Երեւակ հանդիսին մէջ:

Գունամիջեան հերետիկոսարանի անդամը Գունդափույի ընթերցացիրաց թանգարանի ընկերութեան մեծ նոր խանին վերի գրանը մէջ ունեցած զրասենեալին կը, որ լուսաւորեաները եկեղեցական թէ աշխարհական կը յաճախէին:

Այս պատճառաւ Պալեան Ամիրան և որդին,

այդ եկեղեցականներուն գէմ սաստիկ գայթակզամ, անուննին անդամ չին ուզիր արտասանել և եթէ փողոցի մէջ հեռուեն զալիքնին անենէին, խոկոյն ես կը զանային կամ ուրիշ փողոց կը մտնէին:

* *

Խւթիւնեան Եփեստին իր կեանիրի արեւուն մայրը մտնելուն վայրինին, կրնայ զոհութեամբ և հպարտամթեամբ յիշել իր օգասկար և բեղմաւոր անցեան ու կատարած գործերը, քանի որ իրը հանրային մարզ և խմբագրակեան նշանաւոր զէմբ մըն է ոչ միայն արեւունեան և արեւելեան Հայերու այլ և բավանցակ թուրքինց մէջ:

Սաւոգիւ ալ վերջերս վեհ ։ Սովորանը զնահաւելով Կարագեա Էփ. յին Կիսադարեան խմբագրական արդիւնաւոր անցեալը, բարեհաճած է 1000 կանեկան ամսական մը յատկացնել վաղեմի 77ամեայ խմբագրապեան, որ թերեւս Թուրքիայ բարը խալար, օտար, և ըրիսանեայ խմբագրակեաններուն ասրէցն է:

* *

Կարագեա Էփ. ամսանացած է 1856ին Տէօլէթեան Օրդ. Ինգոսի հետ, 6 զաւակ ունեցած է, որոնցմէ ցարդ կ'ապրին միայն Օրիսրպք Զարուհի, Վարդուհի, Արտսւելի և Տօք. Եղուարդ Մասիս, որուն մերթ ընդմերթ հրատարակած բժշկական հմտալից քրոնիկերն ու շահեկան յօրսանիւրը հաճույքով կը կարգացուին Մասիսի և Սուրբ հանդակի մէջ:

Ա. Յ.

Հանդէս Հանդիսից. — Ըստ խնդրանաց մեր պատ, բաժանորդաց և բանիբուն բարեկամաց՝ ՀԱՆԴԵՍ ՀԱՆԴԻՍԻՑ վերնագրի առկային լրագրական քրոնիկն՝ ալ աւելի ճոխացացած ենք: Փոխն ի փոխ պիտի հրատարակենք Հանդիսից և Օրագրաց գրական վերլուծումը. որպէս «Բազմավէպ»ի պատ, ընթերցողք մեր ամբողջ լրագրութեան հետաքրքրական և շահեկան յօդուածոց վրայ լիուլի անդեկութիւն պիտի աւանուն: